

JEAN ROUSSELOT

MADÁCH IMRE EGYETEMESSÉGE

A Tragédia legújabb, 1966-ban közzétett, időrendben ötödik francia nyelvű fordítása nemcsak formai és gondolati hűséggel szolgálja a madáchi remekmű terjesztésének ügyét. Jean Rousselot, a Tragédia fordítója (vagy ahogyan a költő önmagát nevezi: adaptálója) a művet bevezető tizenhárom lapnyi előszavával jó szolgálatot tesz műnek és alkotójának egyaránt: a XIX. századi magyar költő érdemét megtoldja a világ szemében is azzal az aktualitással, amellyel a romantika világirodalmi nagyságú alakjai közül kevesen dicsekedhetnek. Rousselot joggal érezte szükségesnek a magyarázatot, az összehasonlító irodalomtörténeti betájolást ahhoz, hogy a francia olvasó a magyar irodalom e kimagasló alkotását a világirodalom remekműveinek értéklistán a megfelelő helyre, Heine, Eminescu, Byron, Puskin, Hugo, Poe, Mickiewicz mellé sorolja, s felmérhesse, hogy az a hely a Dantétól Goethén keresztül Kafkáig ívelő szellemi pályán található.

Alább Jean Rousselot Előszavának* első, ezt a gondolatot kifejtő részét közöljük.

Lehet, hogy nem Madách Imre a XIX. század legnagyobb magyar költője. Nem mondhatja magáénak Arany János rendkívüli kifinomultságát, csodálatos nyelvi műveltségét, Vörösmarty Mihály fennköltségét, epikai színeit, sem a vele egyidőben, 1823 januárjában született Petőfi Sándor száguldó, morajló, hősi lelkesedését. Mégis — úgy érzem — ő a legvonzóbb mindnyájuk közül. Mert ő a legösszetettebb egyéniség. Mert vitathatatlan, hogy Madách főművében — abban *Az ember tragédiájában*, melynek megkíséreltük francia rímekbe való átültetését — a legparancsolóbban szólalnak meg kora nagy filozófiai, társadalmi, tudományos újdonságai, teljes metafizikai szorongás-kíséretükkel. Mert ezt a boldogtalan családi életet élő, beteges vidéki nemből, aki annakelőtte nem verselt sem jobban, sem rosszabbul a többi költőnél, az 1859—1860-as években olyan különös élmény érte, vagy ha úgy tetszik, a zsenialitás olyan villámcsapásként jelentkező megnyilvánulása, amilyennek talán csak egyszer-kétszer lehetünk tanúi évszázadonként. Ezért lesznek *Az ember tragédiáját* életre hívó madáchi látomások — az emberi jövőről, a Föld jövőjéről, a Kozmoszról, a világ születéséről vagy a történelem alakulásáról — olyan különleges színezetűek, olyan erőteljes vésetűek, akár egy Dante, Shakespeare, Goethe, Milton, Blake, Hugo és más látók-költők, nagy tanúságtevők vagy nagy szerepjátszók, a szellem története nagy alakjai alkotta művek. Olyannyira, hogy *Az ember tragédiájának* szerzője prófétaként nyilatkozott meg, amikor a jövő gépesített társadalmának kétségbeejtő képét megfestette. Annak a jövőnek a képét,

---

* Imre Madách: *La Tragédie de l'Homme*, Adaptation française de Jean Rousselot. Corvina. Budapest, 1966. Préface de l'adaptateur.

amelyben az emberből sorszám lesz, amelyben a Michelangelókat halálíg tartó széklábfaragásra, csavarmenetek vágására kárhozzatják. De próféta szólt belőle egy másik univerzum létezésének hangoztatásával is:

*Mi itten lég, az ott tán gondolat,
Mi itten fény, az ottan hang talán.*

Senki számára nem lehet hát kétséges, hogy Madách elképzelései mind-megannyi felkiáltójelek, amelyek a lehetséges határait ostromolják. Erre a gondolatra még vissza fogunk térni.

Hangsúlyozom, semmi sem predesztinálta Madách Imrét arra, hogy nagy költőegyeniséggé váljék, semmi nem sejtette benne azoknak az embereknek egyikét, akik, a tőle gyakran idézett Victor Hugo szavával, „fényként haladnak a népek előtt s az utat mutatják“, de akik — ten-ném hozzá — vezéregyeniséggé válásuk előtt megjárták a pokol bugyrait. [...] Az Alsósztyregován (Dolná Strehová) született falusi nemes jogi és filozófiai tanulmányokat folytatott Pesten, aztán vidéki hivatalnok lett, s akárcsak sok más, hozzá hasonló társa, számos üres óráját olvasással s műzsáknak-hódolással töltötte. Borúlátása (majd közelebbről is megvizsgáljuk ezt a pesszimizmust, amely nem a remény tagadását, hanem az illúziók határozott elutasítását jelenti) magyarázható szívbjával, amely negyvenegy éves korában halálát okozta, de talán még inkább egy zsarnok anya szigorával s egy imádott feleség hitszegésével. Csatlakozott az 1848-as függetlenségi mozgalomhoz, de egészségi állapota miatt nem soroztathatta be magát a nemzeti hadseregbe. A harc lelkesítő erejét és borzalmaait nem ismerte. Nem érthette az a szerencse, hogy a forradalom első óráiban, egy utcasarkon áthassa az a fenséges felindulás, mely Petőfi Sándort egy-csapásra az eszme zászlóvivőjévé avatta. Azt azért nem állíthatjuk, hogy mentes lett volna a hősi alkatokra jellemző tulajdonságoktól. Egészséges szívvel, feszülő izmokkal talán Madách is beírta volna a nevét a Magyarországon oly sűrűn felbukkanó költő-vezérek sorába. Bátorságát a vilá-gosi fegyverletételt követő megtorlások idején bizonyította: Kossuth tit-kárát rejtegette, s ezért 1852-ben börtönbüntetéssel sújtották. Forradalmi hite, mely művének kovásza, oly hatékony, oly erős kovász, hogy a költő még az ördög prókátorának szerepét is el meri vállalni. *Az ember tra-gédiájában* valóságos szenvedéllyel gyűjti össze az értelem, a lélek, az érzékenység, a szabadság nevében — és olyan kritikai elemzés során, amelyre csak igen kevés költő képes — a forradalmi eszmény mellett szóló észérveket.

És itt érintjük érzésem szerint azt, ami különleges módon új és egye-dülálló Madách géniuszában: azt, amiért a boldogtalan és félnék hiva-talnok, aki 1859—1860-ban, anélkül hogy elhagyta volna karosszékét, könyvtárát, beutazta a történelmi korokat, a világegyetemet, kiér-demli „a jövő költője“ címet, akárcsak Victor Hugo, *A Sátán végnapjai* költője, aki körülbelül így fogalmazott: a szállóigévé váló verssorok ér-tékesebbek a kokárda-rímeknél. Madách, amint látni fogjuk, a Tragédia ötezer verssorában egyetlenegyszer utal Magyarországra:

*Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jó a világra, hogyha szerecsen*

Más szavakkal: Madách majdnem teljes mértékben elszakadt attól az egyedi jellegtől, amely csakis a magyar irodalomra érvényes ízt kölcsönzött volna a műnek, olyan partikularitást, mely egyetlen más irodalomra sem lenne érvényes, s amely — éppen ezáltal — az ő művét is arra ítélte volna, hogy a nyelvi elszigeteltsége miatt amúgy is magányos irodalom nemzeti határai mögé kényszerüljön. Mint nemzedékének minden magyar költője, Madách is olyan szorongató nemzeti valósággal találta szemben magát, mely kivédhetetlenül súlyosodott költői lelkiismeretére: elnyomás, remény, vereség, újabb elnyomás — íme, a körülmények s a hangulat, amelyben élnie és dolgoznia kellett. E nyomasztó légkör hatása alatt erőteljes nemzeti művet is írhatott volna. Meg is tette. A *Civilizátor* című színdarabja vádirat „a passzív ellenállásba zárkózott kismesek, ugyanakkor a diktatórikus Bach-kormány állítólagos civilizáló tevékenysége ellen“. De Madáchot más, ennél múlthatatlanul nagyobb becsvágy sarkallta. Ezt tanúsítja az egyszerre eposz és misztérium-játék, ciklikus dráma s egy nagy gondolkodó elmélkedése, *Az ember tragédiája*. Kétségtelen, hogy a Tragédia megszületésében s bizonyos, többé-kevésbé átformált tényanyagának leszögezésében, amelyek a tizenegyedik színtől kezdve nagymértékű időszerűséget kölcsönöznek a műnek, fontos szerep jutott Madách személyes tapasztalatainak is. Egy társadalom bukásának s egy új társadalom születésének eseményei arisztophaneszi szatíra megírására is készíthették volna, de ő túllépett a helyi viszonyok nyújtotta témán — s nagysága éppen ebben keresendő, hasonlóan Dante nagyságához, aki *Isteni Színjátékká* tudta növesztetni a Guelfek és Ghibellinek csatározásait; Firenze történetének e szomorú eseményétől ihletetlen egy Brunetto Latini, *Tresorettó*jában, csak az események — egyébként igen szép — leírására volt képes. Madách Imre sem tudta volna megírni *Az ember tragédiáját*, ha a hazájában lejátszódó átalakulásokat nem érezte volna egy egyetemes megmozdulás alkotórészének, olyan megmozdulásnak, amely nemcsak a társadalom szerkezetét, hanem magának az embernek a struktúráját is megváltoztatta.

Egyetemes — íme a találó szó. Nem meglepő tehát, hogy *Az ember tragédiája* nemcsak a magyar nép számára vált valamiféle emlékművé — amelyre nagy szüksége is volt —, szerelmesek találkahelyévé, iskolások példaképévé, vicctémává, talapzata pedig graffiti-gyűjteménnyé, emlékoszloppá, melyeket életük árán is megvédenének. A Tragédia a világ egyik leghíresebb művévé vált; napjainkban ötvenöt fordítása ismeretes, közöttük — csak a legmeglepőbbeket sorolom — egy latin, egy héber, egy jiddis, egy bolgár, egy eszperantó, egy ukrán, tizenegy német. Az utóbbi valóságos rekordnak számít, de ha a Tragédia hegeli gondolatokkal való átitatottságára, a Madách-mű és Goethe *Faustja* közötti párhuzamra, az ördögnek e két nagylélegzetű vállalkozásban elfoglalt szerepére gondolunk, nem indokolatlanul az . . .

Az ember tragédiájának cselekményváza egyszerű is, bonyolult is. Ha kezdetben a mű, költői erényeivel együtt, csupán a Szentírás konvencionális „remake“-jére, átdolgozására emlékeztet — Lucifernek, az „örök tagadás szellemének“ szavára hallgató Ádám és Éva kiűzetésére a földi paradicsomból —, csakhamar megértjük, s ezt valami furcsa szellemi ta-

lajvesztettség érzésével tesszük, hogy Madách felfogása a Genézisről, az eredendő bűnről, az ember Isten elleni lázadásáról teljesen egyéni. Ezt semmi sem bizonyítja ékesebben, mint a harmadik színben megjelenő *Föld Szelleme*, akit Lucifer idéz meg, s aki azzal lepi meg őt, hogy Isten nevében szembeszáll vele; vagy Lucifer, e kétségkívül nem mindennapi ördög végkicsengésükben megnyugtató szavai, amelyeket elbátortalanításként intéz az emberpárhoz:

*Legyen. Bűbáját szállítok reátok,
És a jövőnek végeig beláttok
Tünékeny álom képei alatt;
De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe útatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen e miatt,
És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalja tünemény
Egész látás, — s e sugár a remény. —*

Almukban Ádám és Éva elindulnak hát a jövő felé. S az álom, mely a negyedik színben kezdődik, s az utolsó előtti, tizennegyedikkel ér véget, sorra elvisz bennünket a fáraók Egyiptomába, az ókori Athénbe és Rómába, a város kapuit ostromló barbárok veszélyénél egy „i“ létjogosultságát vagy fölöslegességét fontosabbnak véli Bizáncban, a Kepler-kori Prágába, majd „álom az álomban“ (mellyel Madách újabb bizonyítékát nyújtja zsenialitással határos vakmerőségének) a Forradalom Párizsába. Ezután a XIX. század közepe tájának Londonát látogatjuk meg — még mindig Ádám és a vezetőjéül szolgáló Lucifer társaságában —, hogy tanúi legyünk, hogyan szül munkanélküliséget, nyomort, bűnt a gép. Ezt a Londont látja megszületni William Blake is *A tapasztalás énekében*, de helyén tulajdonképpen bármelyik európai főváros is állhatna. Aztán — és itt lépünk Madách profétikus s egyben jól átgondolt jövőbelátásának területére — falanszter-társadalomban találjuk magunkat, ahol a tudomány s a hasznosság vallása uralkodik, ahol az anyagi szükségleteket automatikusan elégítik ki, de ahol a legszürkébb és legnyomasztóbb egyformaságba süllyed minden, ahol új Napokat kell gyártani a kihűlőfelben lévő Föld felmelegítésére. Aztán a csillagmezőkön járunk, ahol az ember önsúlyát próbálja legyőzni, hogy az istenekkel egyenrangúvá váljék, mert elfelejti, hogy hazája egyedül a Föld, hogy ő, az ember, szükségszerűen halandó és földhözkött. Végül a legborzalmasabb jövő képe tárul elénk: a Nap nem bocsátja többé életet adó sugarait a Földre, az utolsó emberi lények olyan otrombákká válnak, mint a történelem előtti idők ősemelősei, s az egyenlítőt borító hó, fagy elől jégkunyhókba menekülnek.

Minél többet ismerünk meg ebből az álomvilágból, annál inkább fokozódik bennünk az előbb már említett szellemi talajvesztettség érzése. Néha metafizikai nyugtalansággá erősödik, melyhez hasonlót később Kafka *Amerikája*, Sartre *Zárt tárgyalása*, Hermann Kasack *Folyón túli városa* vagy Dino Buzzati *Tatárpusztája* idéz fel bennünk.

De hadd lássuk kissé részletesebben. Jóllehet Ádám és Éva egyazon jövőt felidéző álombeli kaland különböző alakzatának részesei, csak Ádám ismeri fel tudatosan, hogy egyénisége végig ugyanaz marad: Ádám marad fáraóként, athéni vezérként és római libertinusként, Tankréd, a kereszteslovag képében, az asztronómus Keplerében vagy a Dantonéban.

Önmaga marad a falanszter Tudásával folytatott eszmecsereje során (s mi itt nem annyira a Fourier és az „apostol“ Jean Journet leírta „cité fraternelle“-re, hanem a science fiction rettenetvilágára ismerünk), s akkor is, mikor a földi gravitáció határát ostromolja, vagy az eljövendő idők nyomorult fókavadásza istenét imádja benne. Éva — akivel Ádám újra és újra találkozik, s nem ismerik fel egymást, bár úgy érzik, találkoztak már valahol, s önkéntelenül vonzódnak egymáshoz — nem rendelkezik Ádámnak sem az öntudatával, sem az emlékezőtehetségével. Éva a nő, az örök és sokféle, de nemének lényege, vagy inkább a vallás és filozófia évezredek óta kialakított végzetszerű felfogása róla — mely ellen Madách verssorral versorra harcol — úgy akarja, hogy ne vegyük őt túlságosan komolyan. Mert Évának nem adatott meg a cselekvés és az értelem kiváltsága, jóllehet Lucifer benne látja az „első bölcselőt“, s Isten hangját is ő hallja meg az utolsó színben, amire Ádám már képtelen.

[...] A Tragédia Évája egyáltalán nem egyenrangú társa Ádámnak. Mégis, Lucifernek köszönhető, minket is álmodozásra kényszerítő álmukból ébredőben Éva nyújtja majd Ádámnak a boldogság első sugarát. Éva anya lesz, s ez a hír elégséges ahhoz, hogy a lázongó, a sorozatos kudarcoktól megkeseredett, életét elvetni készülő Ádám a lehető legmindennapibb módon adja meg magát:

*Uram, legyőztél. Im porban vagyok
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitérom keblemet.*

De a poéma végkövetkeztetései végletes módon fognak különbözni attól az elképzeléstől, amelyre e térdreborulás után gondolhatnánk. És ebben mutatkozik a legerőteljesebben a madáchi gondolat komplexitása és méréssége, mely kortársai fölé helyezi, különösen, ha nem tévesztjük szem elől azt a ténytet, hogy a romantika korszaka a filozófiai és metafizikai ellentétek viszonylag kezdetleges formájának időszaka volt. Igaz ugyan, hogy Madách angyalai ugyanazt mondják a színmű végén, amit előszer hallottuk az egyházatyáktól is, és [...] mindazoktól, akik szívesen megvonnák az embertől a szabadság gyakorlásának jogát:

*Amde útag felségében
Ne vakítson el a képzet,
Hogy, amit téssz, azt az Isten
Dicsőségére te végzed,
És ő éppen rád szorúlna
Mint végzése eszközére:
Sőt te nyertél tőle díszet, ha
Engedi, hogy tégy helyette. —*

Maga az Isten sem tud mást ajánlani Ádámnak a mű utolsó soraiban, mint azt, amivel jóval előtte már Lucifer bátorította:

Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!

Úgy érzem, Az ember tragédiájának egyik legérdekesebb vonása ez a felfogás-egyezés, ki merjem-e egyáltalán mondani, Isten és az ő angyalainak legeltévelyedettebbike, de legértelmesebbike között. Egyébként Isten

néhány verssorral feljebb olyan magatartást tanúsít Luciferrel szemben, aki az értelmet megalázó kibékülést elkerülni szándékozván, a Teremtésből is vissza akar vonulni, amelyet inkább nevezhetnék manicheusnak, mint ortodoxnak:

*Te Lucifer meg, egy gyűrű te is
Mindenségemben — működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
S eltántorítja bár — az mit se tesz —
Egy percre az embert, majd visszatér.*

Ohatatlanul Victor Hugo: *A sátán végnapjaira* kell gondolnunk, amelyet ez idő tájban írt; vagy még inkább Lamartine: *Egy angyal bukására*, melyet Madách is ismerhetett. S ha a pesszimizmus vádjára gondolunk, amellyel olykor Madáchot illetni akarták, hamisan cseng ez a vád. A költő álláspontja, Ádám történelmi korok hosszú során át vezető utazásának minden kétértelmősége ellenére is világos: az emberiség előrehaladása törvényszerű, még ha ezért a haladásért vérben és könnyben kell is szárnyait vonszolni. Igenlő válaszában meggyőző erejét bizonyítja az a hosszúság, aprólékos, alapos, világos tényvizsgálat, melyre hitvallását alapozza. Ilyen meggyőző erővel még a legrejtelmesebb és legnemesebb áhítások, az ösztönös hitvallások sem rendelkeznek, még tán a Pascal-féle „fogadások” sem. Száz évvel Madách halála után, ma, amikor napjaink történelme nemegyszer megmutatta, hogy a dogmáknak inkább gyakorlása, mintsem pusztá létezése a fontos, *Az ember tragédiája* minden olvasóját megnyeri komoly, átgondolt, kivételesen ésszerű jövőbelátásával.

Vállalom azt a kockázatot is, hogy előszavam túlságosan nehézkesé válik, mégis ismételten hangsúlyozni szeretném az új és erőteljes gondolatok bőségét, az értelemre alapozott, mélységeikben elemzett utalásokat s a rendkívüli jóslatokat, amelyek Madách e remekművét jellemzik. Ha *az ember tragédiája* csak a jó és a rossz között dúló örökös harc párbeszédes felidézésére szorítkozna, aligha lehetne alkalmas másra, mint jótekonysági előadásra, s maga az ördög is feloldozást nyerne, mihelyst elfogadná hasznot hajtó szerepét. De szerencsére, a Tragédia gondolatai ennél sokkal nagyobb horderejűek, sokkal izgalmasabbak, sőt veszedelmesebbek is az értelem kényelmére, teljességükben összefüggő filozófiai, tudományos, metafizikai rendszert alkotnak. Hogy Madách sem ad kielégítő választ a híres kérdésre, mely előtt az összes filozófiák megtorpantak: mi volt előbb, a tojás-e avagy a tyúk, ez egyáltalán nem meglepő. Ami viszont valóban meglepetés: ahelyett, hogy magáévá tenné, vagy — ha úgy tetszik — furfangos-jámboran kitérne a krédó elől, amelyre oktatták, ez a katolikus kismemes történelmi-materialistaként, sőt egzisztencialistaként (még ha az ő korában e filozófiai irányzat nem létezett is) nyúl a „lényeg” kérdéséhez. Ilyen értelemben igen sokatmondó a tizenharmadik színben Ádám és a Föld Szelleme közötti párbeszéd:

Ádám:

*Dacolok véled, hasztalan ijesztesz
Testem tiéd tán, lelkem az enyém,
A gondolat s igazság végtelen,
Előbb megvolt az, mint anyagvilágod.*

A Föld szellemének szava:

*Hiú ember! Próbáld, s szörnyet bukol.
Előbb való-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, s napnál a sugár?*

Akárcsak a tizenegyedik színben Lucifer kérdése:

*Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség?
Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt?
Nem napvilág, szabadság-érzet ezt...*

S mégsem ez az, amiért Madáchban a modern gondolkodás előhírnökét látjuk; annyian tarthatnak igényt erre a címre, hogy nehéz volna bármelyiküknek is elsőbbséget nyújtani. Modern gondolkodóként vall Madách a nőnek a családban elfoglalt helyéről is. Mondhatni ő volt az, aki Rimbaud és a szürrealisták előtt gondolt arra, hogy a szerelmet újra fel kell fedezni. Míg történészként vagy még inkább a történelem fiziológusaként térképezi fel a fáraók kora óta egymást követő erkölcsi, vallási s társadalmi felfogásokat, Madách a nő társadalmilag meghatározott helyzetét is beméri, nem tévesztvén szem elől, milyen gyakran változott helyzete, anélkül hogy az őt megillető helyet valaha is elfoglalhatta volna. A XIII. század elején a kereszteseknek a Szentföldről való visszatérése Bizáncba remek alkalom Madách számára, hogy fényt vessen arra a lovagi eszményként elkönyvelt aberrációra, mely szerint a keresztes lovagok azért vonulnak hadba, hogy Krisztust a hitetlenektől, s a Nőt, ezt az „át-szellemült testet“ a természettől — vagyis attól, ami természete — visszahódítsák. Innen Lucifernek, Madách mély gondolkodású, okos, Goethe Mefisztójától annyira eltérő Luciferének beszélgetése Helenével, Tankréd imádott Izorájának élettől duzzadó komornájával, mely tulajdonképpen Madách bátor véleménynyilvánítása; felfogása olyannyira előrehaladott, hogy hangoztatni meri a nő szexuális szabadságát is:

Lucifer:

*Már késő — vége van. —
Ládd, ilyen örült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközeül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet himporát
Arcáru, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágítól; —
Majd istenül oltárra helyezi,
És vérzik érte és küzd hasztalan,
Míg terméketlen hervad csókja el. —
Mért nem tekinti és becsüli nőül,
Nőhivatása megjelölt körében?*

Helene:

*Csodálatos, minő örült nemünk!
Ha az előítélettel szakít,
Vadállatul rohan a kéz után,
A méltóságot arcáról letépi
És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szakít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájait,*

MADÁCH-ILLUSZTRÁCIÓK:

1. KONDOR BÉLA: A TETT HALÁLA AZ OKOSKODÁS
2. KONDOR BÉLA: AZ ÚR-JELENET
3. WÜRTZ ADÁM: FALANSZTER
4. DEÁK FERENC: VÁZLAT A TRAGÉDIAHOZ
5. TÓTH LÁSZLÓ: AZ EMBER TRAGÉDIAJA

*Mástól s magától elrabolva a kéjt. —
Miért nem jár közében. Vagy mit árt
Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony
Illemmel olykor, meg nem foghatom.
Hiszen a nő se szellem csak merőben.*

Vakmerők Madáchnak a filozófiáról vallott nézetei is:

*A bölcselet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk.*

Ugyanilyen merészen használja fel korának tudományos feltevéseit, eredményeit a versben, abban az irodalmi műfajban, amely időtlenségre áhítozik, s ezért a tiszta lényeket vallja céljának. „A költészet célja a gyakorlati igazság” — hangoztatja vagy tíz évvel később Lautréamont. Madách már akkor „gyakorlati” költő, amikor a romantikusok verseiben fél kezünk ujjain megszámlálhatók a technika területéről kölcsönzött kifejezések, amikor Baudelaire (*A romlás virágai* 1857-ben jelent meg) le merészeli írni a „szén” és „vagon” szavakat, s Hugo még nem fejezte be 1854-ben elkezdett, csak halála után megjelenő *A sátán végnapjait*, amelyben a látnok-óriás csak metaforák kesztyűs nyelvén meri megfogalmazni döbbenetes vízióját az eljövendő világról, amikor az ember azt mondhatja: „repülj, anyag”, átlépheti a „dörgő határt” — madáchi megfogalmazásban: feltörheti Isten szentelt pecsétjét — vagyis a hangfalat. Madách nem fél boncolásról, delejességről, katalízisről, a Föld kihüléséről, lombikról, gyárról, mozdonyról, még fényképről is, vagy társadalomtudományos fogalmakról, szabadversenyéről, bércsökkentésről írni. S ez a szókinccs gondolatvilágával egyenrangú: elmerül a történelem eseményeiben, együtt mozdul, együtt halad velük, s néha — valamilyen zseniális megszállottság révén, melyről nemegyszer beszéltem már — az is megtörténik, hogy megelőzi a történelem folyását, mintegy maga után vonja, cselekvésre vagy legalább megtermékenyítésre készítet, úgy, ahogyan azt nemsokára Rimbaud fogja követelni a költőktől. A XII., XIII., XIV. szín lenyűgöző képei ezt az elő-haladást sugározzák. Madách a jövő olyan társadalmi és kozmikus elképzelését írja le, amelynek valóságát csak most, száz év elteltével tudjuk igazolni mi, akik ismerjük a koncentrációs táborok poklát, az önkényen alapuló társadalmi rendszerek ránk erőszakolta „gyermeknöveldek” középszerúségének unalmas borzalmait, mi, akik olyan magasságokból láttuk a Földet, ahonnan „kék narancsnak” tűnik, ahogyan Nurejev látta, oly csodálatos egybehangzásban Éluard elképzelésével: „a föld olyan kék, akár egy narancs.” S Madách akkor fogalmazta meg e gondolatot, amikor még szó sem esett a sztratoszféra beutazásáról, hogy újólág bizonyítsa: a nagy költők egyben látnokok is.

S hogy e látnokok harcra, vagyis élni ösztönöznek — *Az ember tragédiája* erre is bizonyíték. Fogadhatták volna-e, fogadnák-e első olvasói és későbbi nézői e remekművet Magyarországon és szerte a földtekén ugyanazzal a lelkesedéssel, ha nem lázítana kitartóan a reményre?:

*... Az egyén szabad
Érvényre hozni mind, mi benne van.*

Gellért Gyöngyi fordítása